

מלחמת העולם הראשונה

כזירה להעצמת נשות היישוב היהודי בארץ ישראל

מרגלית שילה

מבוא

בשיח ההיסטוריוגרפי על אודות מלחמת העולם הראשונה הוצגה המלחמה הן כתפנית אשר קידמה נשים בכל מיני מדינות ושימשה בעבורן מעין קרש קפיצה לקראת מאבקייהן למען השגת זכות בחירה ושוויון אזרחי, הן כמהלך מאכזב אשר הסיג את הנשים אל הבית פנימה. סוזן גרייזל¹; במחקרה המרתק על נשים בשנות 'המלחמה הגדולה'²; הצהירה כי התפיסה המקובלת כי 'נשים אינן שייכות למלחמה' היא תפיסה שגויה.³ לדבריה, הבנה כוללת של מלחמת העולם הראשונה מחייבת לבחון לא רק את החזית אלא גם את העורף; לא רק את הלוחמים אלא את כל מגזרי האוכלוסייה. לעומתה הבהירה החוקרת סילביה וולבי (Sylvia Walby), שכנתה את תוצאות המלחמה "פסימיות פמיניסטיות" (Feminist pessimism)⁴; כי מבחינת נשים היו תוצאות המלחמה מאכזבות. גם ההיסטוריונית בילי מלמן מציינת שההערכה ההיסטוריוגרפית 'המתקנת' (הרוויזיוניסטית) מצביעה על שהמלחמה הגדולה לא גררה שינוי של ממש במצבן של נשים ואף העצימה את הפטריארכליות.⁵

ואומנם שאלת המלחמה ואתגר המגדר כמעט לא נידונו בשיח ההיסטוריוגרפי על אודות נשות היישוב היהודי בארץ ישראל, ועשייתן בשנות המלחמה נשכחה. לדוגמה, כך כתבה אסתר זמורה, ירושלמית שעלתה ארצה לאחר המלחמה ועמדה בראש ארגון נשים פילנתרופי: "עד אז⁶ לא נטלו הנשים כל חלק בחיים הציבוריים של היישוב (חוץ מיוצאות מן הכלל מעטות...)".⁷ האומנם דייקה זמורה בדבריה?

1. גרייזל, 2002; מלמן, 1998.

2. מלחמת העולם הראשונה כונתה 'המלחמה הגדולה' עד שנות מלחמת העולם השנייה.

3. גרייזל, 2002, עמ' 4.

4. מלמן, 1998, עמ' 5. וולבי, 1986, עמ' 156.

5. מלמן, 1998, עמ' 5.

6. ראשית ימי השלטון הבריטי.

7. זמורה, 2002, עמ' 21.

פרוץ מלחמת העולם הראשונה בקיץ 1914, בעיצומו של יום תשעה באב,⁸ היום שנועד לכמה מן הפורענויות הקשות ביותר בהיסטוריה היהודית, סימן את ראשיתן של ארבע שנות מצור ומצוק. מלחמת העולם הראשונה (מאוגוסט 1914 ועד נובמבר 1918) פגעה ביישוב היהודי בארץ פגיעה אנושה ביותר. המלחמה דמתה למכת הארבה שפקדה את האזור באביב 1915: "ענן כבד קרב ובא הינשא ושטוף [...] כאילו נהר הוא המגלגל את מימיו הקודרים בשמים".⁹ תיאור זה, המובא ביומנו של ארתור רופין, נציג התנועה הציונית בארץ, מצייר נכוחה את ההרס שנחת על היישוב בעקבות המלחמה, אשר דמה להרס שהביאה מכת הארבה לשדות ההתיישבות החקלאית בפלשתינה. המלחמה לא רק הפסיקה באחת את תנופת ההתיישבות היהודית אלא הביאה בעקבותיה רעב, גירושים, מגפות ומוות. היישוב היהודי בארץ, שמנה ערב המלחמה 86,000 נפש, הצטמק בתוך ארבע שנים ומנה בעת כיבוש הבריטים את הארץ 56,000 נפש בלבד.¹⁰

התואר 'ארץ הגירה' (או 'ארץ עלייה') היה מאפיין רב-חשיבות של משכנה של הקהילה היהודית שחייתה בארץ החל מהמחצית השנייה של המאה ה-19. כמחצית מהעולים, שכנו היישוב הישן¹¹ והגיעו לחופי הארץ עד מלחמת העולם הראשונה, עלו ממניעים דתיים. הם התיישבו בעיקר בארבע ערי הקודש (ירושלים, חברון, טבריה וצפת), ונשענו במידה רבה על כספי חלוקה – תרומות שנשלחו אליהם מכל קצווי העולם היהודי.¹² המחצית האחרת של העולים, שכנו היישוב החדש, הגיעו לארץ בעקבות פרעות 1882 והבאות אחריות. הם שמו פניהם לציון לא רק כתגובה לאנטישמיות הגואה ולא רק כמענה לכמיהה דתית-היסטורית אלא גם כמענה לתחושות לאומיות מודרניות. הם ביקשו להקים בארץ יישובים חקלאיים, ערים עבריות, מוסדות חינוך ותרבות ולעצב בה חברה יהודית חדשה.¹³ הן היישוב הישן הן היישוב החדש הוכו קשות בשנות המלחמה ושיוועו לעזרה וסיוע. המצוקה היישובית נענתה לא אחת בזכות החמלה הנשית.

לקמן אתעכב בעיקר על הפעילות הנשית שהתרחשה בשנות המלחמה ומיד במוצאה, בתקופת כיבוש הארץ והמעבר מהשלטון העות'מני לשלטון הבריטי. שנת מעבר זו, 1918-1919, הייתה גם שנת התאוששות ממוראות המלחמה. בדומה לעשייה הנשית

8. מלחמת העולם הראשונה פרצה בשבת, 1 באוגוסט 1914, ט' באב תרע"ד. בשל קדושת השבת נדחה הצום ליום המחרת.

9. רופין, 1965, עמ' 242.

10. שמלץ, 1991.

11. ברטל, תשל"ז.

12. אליאב, 1978, עמ' 110-129.

13. ספרות המחקר העוסקת בעניינים אלו רבה ביותר, ולא כאן המקום לפרטה. ראו לדוגמה אליאב, 1978.

לאורך ההיסטוריה, גם תיעוד הפעילות הנשית בשנות המלחמה בארץ ישראל השתמר רק בחלקו, וגם מידע זה הוזר עד כה מההיסטוריוגרפיה.¹⁴

מטרתו של מאמר זה כפולה: א) לבחון לראשונה את 'המקרה הארץ-ישראלי' של נשים יהודיות בארץ ישראל בשנות המלחמה ולהציג את פעילותן הציבורית; ב) לבחון ככל האפשר כיצד השפיעה פעילות זו על זהותן המגדרית ועל תפיסתן הלאומית. בחינה זו תסייע בבירור סוגיית אופייה של 'המלחמה הגדולה' ואתגר המגדר מהזווית של היישוב היהודי בארץ ישראל.

תרזה דרייפוס ובתי התבשיל בירושלים – יוזמה נשית פורצת גבולות

כבר במחצית השנייה של המאה ה־19 נשים בעיר הקודש יזמו בתי תבשיל, מוסדות להאכלת עניים, וניהלו אותם לרווחת עשרות רעבים,¹⁵ אולם עקב המצוקה הקשה עם פרוץ המלחמה כשלה ידן של חברות צדקה רבות.¹⁶ עובדה זו מבליטה ומעצימה את הישגיה של שרה תרזה דרייפוס (1890-1987), ילידת שווייץ, בת למשפחה שומרת מצוות ותאבת דעת.¹⁷ ביוני 1914 הגיעה לפתח תקווה תרזה דרייפוס, צעירה רווקה בת 24, כדי לעסוק בהוראה בבית הספר המקומי לבנות שמימנו יהודים אורתודוקסים מפרנקפורט.¹⁸ היא לימדה עברית, חשבון וצרפתית, ומאחר שחשה כי ילדים רבים סובלים מחוסר ביטחון תזונתי היא יסדה מטבח בעבורם בסיוע איכרי המושבה. ואולם בשלהי קיץ 1914 אושפזה דרייפוס בבית החולים 'שערי צדק' בירושלים עקב התקף מלריה. כשהבריאה הבינה שבשל פרוץ המלחמה והפגיעה האנושה במשלוח התמיכה היהודית הבין לאומית "המצוקה בעיר [ירושלים] בלתי ניתנת לתאור וסכנת רעב מאיימת עליה".¹⁹ הצעירה הפעלתנית נחלצה לסייע ליהודי עיר הקודש.

14. שילה, 2013.

15. שילה, תשס"ב, עמ' 156-159; שילה, 2003, עמ' 48-50.

16. לדוגמה, חברת 'עזר ילדות', גראייבסקי, תרפ"ט-תרצ"ב, עמ' 50.

17. מנספילד, ללא תאריך. תודתי מסורה לפרופ' תרצה כהן שהעמידה את החוברת לרשותי.

18. אויערבך, תשמ"ז, עמ' 46-47.

19. תרגום מדיווח באנגלית של תרזה דרייפוס בניו יורק, 13 בספטמבר 1915, שנכתב בעבור: Distribution

, Committee of The American Jewish Relief Committee, אמת", P3/532.

הצרות שפקדו את היישוב בשנות המלחמה הכו את הקהילה היהודית בירושלים מנה אחת אפיים. בעיר הקודש היה הריכוז היהודי הדמוגרפי הגדול ביותר בארץ ישראל בעת ההיא; רוב אוכלוסייתה נשענה על כספי תרומות שנשלחו אליה מכל רחבי העולם היהודי ובעיקר ממזרח אירופה. ירושלים, העיר שנודעה בפילוגיה ובדלותה, סבלה בשנות המלחמה יותר מכל יישוב יהודי אחר, ועם תום המלחמה מנו תושביה היהודים רק מחצית ממספרם לפני כן.²⁰ החברה היהודית בכל חבלי הארץ, ובעיקר בעיר הקודש, נזקקה לסייע, וצורך זה היה גלוי לעין כול.

שרה תרזה דרייפוס (באמצע) ושתיים מאחיותיה, 1907
התמונה באדיבות כלתה, פרופ' תרצה כהן ז"ל

דרייפוס יסדה בתי תבשיל בעבור הרעבים, ובמיוחד בעבור תלמידי תלמודי התורה בשלוש משכונות ירושלים: בתי מחסה בעיר העתיקה ומחנה יהודה ומאה שערים בעיר החדשה.²¹ מפעלה הגדול, שנקרא גם 'מטבחי מרק' (Kitchen Soup), סיפק ארוחה יומית, מרק ומנת לחם, ל-3,000 מתושבי ירושלים, ונוסף על כך העניק 700 מנות לנזקקים שמחמת הבושה העדיפו לאכול בבתיהם. בתי התבשיל סיפקו אף 100 מנות מזון לחיילים יהודים ששהו בעיר.²² עשייה זו הצריכה ממון רב, ודרייפוס, שהייתה בעלת נתינות שווייצרית, שמה פעמיה

20. שמלץ, 1991.

21. ילין, תרע"ו, עמ' 41-43. בתי התבשיל של תרזה דרייפוס פעלו גם אחרי שנות המלחמה, ראו לדוגמה מכתב מטעם משרד הסיוע היהודי אל ד"ר דוד דה סולה פול, 25 באוגוסט 1920, אצ"מ, L3/177.

22. דיווח באנגלית של תרזה דרייפוס בניו יורק, 13 בספטמבר 1915, אמת", P3/532.

לאירופה בסתיו 1914 כדי להשיג את הכסף הדרוש לבתי התבשיל. בתחילה הגיעה להולנד, מקום מושב הפקו"א (פקידים ואמרכלים),²³ ולאחר מכן לגרמניה, מקום מושב 'אגודת היראים האורתודוקסית'.²⁴ אלו היו שתי אגודות צדקה ותיקות שנודעו במסירותן ליושבי ארץ הקודש.

מסעה של דרייפוס צלח, והיא חזרה לירושלים בראשית 1915 כשבידה די ממון להפעלת בתי התבשיל. עקב גידול מספר הרעבים בירושלים היא גם סיפקה בכל שבוע מצרכים חיוניים ובהם שמן, אורז וקמח למי שהיו מסוגלים לבשל לעצמם. ואולם המצוקה בירושלים המשיכה לגאות, ולפי דיווח שכתבה בסתיו 1915, על 3,000 הנזקקים בעיר נוספו עוד 8,000 איש אשר היו מצויים בחרפת רעב ושיוועו לעזרה.²⁵ דרייפוס יצאה לדרך פעם נוספת כדי להשיג מימון ליזמותיה; ביוני 1915 היא שמה פעמיה לניו יורק ויצרה קשרים עם ועדי הסיוע היהודים שבמקום.²⁶ בארכיון לתולדות עם ישראל השתמרה תכתובת ענפה למדי בינה ובין יהודה מגנס, סגנו בפועל של יושב ראש ועדת הסיוע היהודית-אמריקנית (American-Jewish Relief Committee). מכתבים בעניינה שיגרו גם יושבת ראש נשות הדסה הנרייטה סאלד, שגריר ארצות הברית בקונסטנטינופול הנרי מורגנטאו ומשרד המדינה האמריקני, שמושב בווישינגטון. גלריה נכבדה זו של אישים מעידה עדות חד־משמעית על היקף הקשרים שהשכילה דרייפוס לקשור ועל האמון הרב שרחשו לה, כפי שהתבטא יהודה מגנס: "גברת דרייפוס היא אדם שניתן להישען עליו באופן מוחלט [...] דבריה על מצבה הנורא של ירושלים, אומתו".²⁷ הנרייטה סאלד התרשמה במיוחד מאמינותה של דרייפוס ומצניעותה, והיא אף ביקשה ממגנס תקציב קטן כדי לשדרג את בגדיה העלובים של השליחה מירושלים.²⁸ אות לאמון הרב שרחשו לה היה מינויה לנציגת ועדת הסיוע היהודית-אמריקנית בירושלים. ביקורה של דרייפוס בארצות הברית אכן נשא פרי, ובאוקטובר 1915 החלה במסעה חזרה לירושלים ובאמתחתה 40,000 דולר והבטחה כי מדי חודש בחודשו ישלח ועד הסיוע עוד 2,000 דולר.²⁹

23. אליאב, 1978, עמ' 118-125.

24. שם. בגרמניה קיבלה דרייפוס תרומה חד־פעמית בסך 40,000 פרנק, ואילו בהולנד הובטח לה משלוח קבוע של 3,000 פרנק מדי חודש בחודשו. ראו אויערבך, תשמ"ז, עמ' 42-57.

25. דיווח באנגלית של תרזה דרייפוס בניו יורק, 13 בספטמבר 1915, אמת", P3/532.

26. אפרתי, 1991, עמ' 88-115.

27. דיווח לחברי ועדת הסיוע היהודית אמריקנית מיום 15 בספטמבר 1915 מאת יהודה מגנס, אמת", P3/532.

28. תכתובת בעניין הביגוד של דרייפוס, מגנס לסאלד, 11 באוקטובר 1915, אמת", P3/128 ומכתבים נוספים בעניין זה שם.

29. שם. וכן דיווח מורגנטאו למשרד החוץ האמריקני, 21 בנובמבר 1915, אמת", P3/532. שוויו של דולר בעת ההיא היה 5.2 פרנק.

בעקבות מגעי ועדת הסיוע היהודית-אמריקנית עם משרד החוץ האמריקני קיבלו נציגויות ארצות הברית, קושטא ואתונה, ששכנו בדרכה של דרייפוס לארץ ישראל, הנחיות לסייע לה בדרכה. מאחר שהתחבורה הימית הייתה משובשת בעת ההיא עקב מצב הלחימה, השיג בעבורה השגריר היהודי של ארצות הברית בקונסטנטינופול הנרי מורגנטאו היתר מיוחד להפליג על אניית המלחמה האמריקנית U.S.S. Des Moines.³⁰ דרייפוס, שהגיעה בינתיים לנמל פיראוס, עלתה על אנייה זו ב־3 בנובמבר 1915 והגיעה ליפו ארבעה ימים לאחר מכן. ואולם ביפו נכונה לה הפתעה מרה: התורכים מיאנו לאשר את ירידתה לחוף. גם מאמצי הקונסול האמריקני בירושלים אוטיס גלזברוק (Otis M. Glazebrook), שהגיע ליפו כדי לסייע לה, לא צלחו.³¹ הלכך העבירה אליו דרייפוס את כספי הסיוע ואת כל סמכויותיה ותפקידיה בכל הנוגע לבתי התבשיל, ולכל אורך שירותו בירושלים טיפל בהם השגריר במסירות.³²

בתחושת אכזבה מרה נסעה דרייפוס למשפחתה, שהתגוררה בעת ההיא בפרנקפורט, אולם היא לא נואשה, ובמכתבה למגנס מינואר 1916 הבטיחה כי תמשיך לעמול מגרמניה בעבור בתי התבשיל ותנסה לשוב לירושלים עם מימון נוסף.³³ הצעירה הנחושה לא איבדה את תקוותה כי יעלה בידה לחזור למחוז חפצה ולמפעליה. מידע על ניסיונה הנוסף של תרזה דרייפוס לשוב ארצה עולה מספר זיכרונותיו של ר' אויערבך מיוזעה אשר עמד בראש בית הספר של אגודת היראים האורתודוקסית בפתח תקווה. לדבריו, כאשר ביקשו הוא ואשתו לחזור מגרמניה לארץ בשנת 1916 ביקשה דרייפוס להתלוות אליהם, אולם בהגיע שלושתם לגבול הבולגרי-תורכי ניצבו בפניהם שוטרים שתמונתה של דרייפוס בידיהם, והם מנעו את מעברה. אויערבך העריך כי התורכים חשדו בה בריגול.³⁴ הגם שלאורך כל שנות המלחמה לא שבה דרייפוס ארצה, בתי התבשיל ששמה התנוסס עליהם לא סגרו שעריהם, ולאחר זמן הם אוחדו עם בתי התבשיל של שטראוס ופעלו יחדיו גם לאחר כניסת הבריטים לארץ.³⁵

30. דרייפוס למגנס, 1 בנובמבר 1915, אמת", P3/532; מורגנטאו למשרד החוץ האמריקני, 21 בנובמבר 1915, שם; מכתבים נוספים בנידון, שם.

31. מורגנטאו למשרד החוץ האמריקני, 21 בנובמבר 1915, אמת", P3/532. מדווח על מברק מטעם גלזברוק מירושלים.

32. דרייפוס למגנס מפרנקפורט, 15 בדצמבר 1915, אמת", P3/532.

33. שם.

34. אויערבך, תשמ"ז, עמ' 57, הערה 75.

35. לדוגמה, מכתב מאת ועד התבשיל אל משרד הסיוע היהודי לד"ר די סולה פול, ט' בסיון תר"פ (26 במאי 1920), אצ"מ, L3/177.

עשייתה של דרייפוס, שזכתה עד כה לחשיפה מעטה בלבד, משמשת עדות חותכת לאפשרויות שנפתחו בפני אישה בשנות משבר. נסיעת רווקה צעירה בגפה לארצות הברית כדי לעסוק בגיוס תרומות היא עדות מרשימה לאפשרות של ניפוץ תקרת הזכוכית. יכולתה ליצור קשרים עם אישים בצמרת יהדות ארצות הברית והתמיכה הרבה שזכתה לה מצד האישים המגוונים שפגשו בה לאורך דרכה המפותלת מעידים על כשרונותיה ועל אישיותה המרשימה. אפשר ללמוד גם מתגובת התורכים כלפיה עד כמה הייתה התנהלותה יוצאת דופן.³⁶ פעילותה מעידה במובהק כי גם בחברה פטריארכלית תקופת מצוקה עשויה לאפשר ליחידות – בעלות השכלה, יוזמה וכישרון – לתפוס עמדות כוח השפעה ונראות. דרייפוס, שהוכיחה יכולת עשייה מרשימה, אכן זכתה לשיתוף פעולה הדוק ולתמיכה רבה מאת רבני עיר הקודש.³⁷ עשרות שנים לאחר המלחמה נכתב בביוגרפיה על אודות הרב יוסף חיים זוננפלד, מנהיג העדה החרדית בירושלים: "את מפעל בתי התבשיל וחלוקת המזון ניהלה במרץ ובמסירות עילאית האשה הנפלאה גברת דרייפוס".³⁸

למרות זאת המחקר ההיסטורי, שעסק לא מעט בסיוע יהודי ארצות הברית ליהודי ארץ ישראל בשנות המלחמה והעלה על נס את עשייתו של הקונסול גלברוק,³⁹ התעלם לרוב משליחותה החשובה של דרייפוס. דרייפוס נתפסה כאשה 'נפלאה', יוצאת דופן, אך עשייתה המיוחדת לא פרצה דרכים חדשות בעבור נשות החברה החרדית של היישוב הישן.

נשים למען נשים ב'יישוב החדש'

א. סיוע לנשים 'עזובות'

כאמור, הקרע שנוצר בעולם עקב המלחמה טרף את הקלפים, ומשלוחי הכספים מארצות האויב לארץ פסקו. בין היתר הייתה לכך השפעה מיידית על נשים שכוננו 'נשים עזובות'. כינוין מטעה; מרביתן היו נשים אמידות שעלו עם ילדיהן לאחר ייסוד גימנסיה הרצליה (ספטמבר 1905). בעליהן נשארו בגלות לרגל עסקי פרנסתם, על מנת שיוכלו לכלכל את צאצאיהם ולאפשר להם לרכוש דעת בגימנסיה העברית הראשונה בעולם.⁴⁰ נשים אלו, שחיו בארץ בגפן, נותרו ללא תמיכה ומשענת עם פרוץ המלחמה, ומצוקתן הייתה זרז

36. אויערבך, תשמ"ז, עמ' 57, הערה 75.

37. זוננפלד, 1971, כרך ג, עמ' 25.

38. שם עמ' 31.

39. לדוגמה אפרתי, 1991, עמ' 190.

40. ב'יהודה, תש"ל, עמ' 68.

מיוחד לייסוד 'אגודות נשים' – והאגודות הללו הגישו סיוע להן ולכל קהילת הנזקקים.⁴¹ גורל הנשים הבודדות, 'העזובות', נגע במיוחד ללב העסקניות בתל אביב, והן הסבירו: "בקשתנו היא לא להדמות את הנסעדים האלה ליתר העניים הנתמכים ע"י כ' [כבודן] ולהתחשב אתם כעם יוצאים מן הכלל, שהרי אינם עניים המקבלים תמיכה שאינה חוזרת, אך ורק משפחות שבעליהן סוחרים ואמידים בחו"ל".⁴²

שרה טהון ותלמידותיה, 1912

שרה טהון (1881-1920), שעלתה מגרמניה ב-1907 וייצגה את ארגון הנשים הציוניות בארץ, ניחנה ביכולת עשייה רבה ומעוף. כבר לפני המלחמה סייעה רבות באמצעות ייסוד מוסדות להכשרה מקצועית לנשים ונערות. היא יסדה את אגודת הנשים, "שמטרתה היתה לדאוג לכל אלה המשפחות העזובות ולנהל אותן די צרכן בדברים הכי הכרחיים:

לחם, שמן, פחמים ובורית".⁴³ טהון, שבעלה יעקב היה סגן מנהל המשרד הארץ-ישראלי (הנציגות הציונית הראשונה בארץ), הסתייעה בתקציב שהעמיד לרשותה המשרד.⁴⁴ רעותיה שנחלצו לייסד עמה את 'אגודת הנשים' היו לרוב גם הן נשות עסקנים ציונים. הריחוק של עסקניות אלו ממולדתן ומהמשפחות שנשארו מאחור היה זרז מאין כמוהו לקירוב רעים ורעות בתל אביב הקטנה. הסופר מרדכי בן הלל הכהן העיד: "וכך נהיו ונקבעו מבלי משים בין [...] המשפחות יחוסים שאינם נבדלים במאום מיחוסים קרבת משפחה".⁴⁵ רפי טהון, בנה של שרה, מספר בביוגרפיה שכתב על אודות אמו על הקשרים הקרובים שבין אמו לחברותיה: "ככל שתכפו הצרות – הנגישות מצד התורכים, המחסור, הרעב, המחלות – כן התקרבו יותר המשפחות הוותיקות של תל אביב".⁴⁶

41. המידע על אגודות הנשים הוא ספורדי ביותר. תיאור חלקי ראו אצל רובינשטיין, 1990, כרך ב, עמ' 298.
 על פעילות אגודות הנשים במאבק על זכות הבחירה ראו שילה, תשע"ג, עמ' 27-85.
 42. אגודת הנשים ביפו אל המשרד הארץ ישראלי, 8 בנובמבר 1916, אצ"מ, A.148/39.
 43. מרדכי בן הלל הכהן, מחייה בא"י, עלים, תרפ"ב, עמ' 7.
 44. שם. מ.כ. [מרדכי בן הלל הכהן] שרה טהון, 29 במרץ 1920.
 45. מרדכי בן הלל הכהן, מחייה בא"י, עלים, תרפ"ב, עמ' 5. וכן תכתובת, אצ"מ, A.148/39.
 46. טהון, תשנ"ו, עמ' 160. אפרתי, 1991, עמ' 88-158.

במאמר מעל דפי **חדשות הארץ** כונו חברות האגודה: "רוב הנשים המשכילות שביפו".⁴⁷ נוסף על פעילותן הפילנטרופית הן "הסתדרו לקבוצה מיוחדת וסדרו הרצאות [...] שעורי תנ"ך ותולדות ישראל".⁴⁸ זו הייתה רשת נשית רבת השפעה.

בארכיונם של יעקב ושרה טהון, במסמכים המעטים האוצרים בין דפיהם את העשייה הנשית העלומה, מצוי מכתב המגולל עשייה זו. מהמכתב, אשר שוגר למשרד הארץ-ישראלי ולוועד האמריקני המאוחד (נציגות מקומית שבחרו יהודי אמריקה),⁴⁹ עולה כי ביפו התארגנה קבוצה של 16 נשים בודדות וילדיהן (שמנו בסך הכול 82 נפש), אשר חיו במעין קומונה כדי להיטיב להתמודד עם מצוקותיהן.⁵⁰ אגודת הנשים' שיזמה טהון ארגנה בעבורן קופת הלוואה וקנתה להן מצרכי מזון בסיסיים.⁵¹ ואולם למראה היוקר הגואה של המצרכים, "החיטה מתייקרת בשוק באופן מבהיל",⁵² נעצרה היוזמה. העסקניות דיווחו: "עם העלאת מחיר הקמח [...] נשללה מאת הקופה הזאת כל אפשרות לדאוג לחבריה אף גם לצורכי החיים היותר נחוצים [...] ואולם חובתנו האנושית היא לדאוג שהמשפחות האלה עם ילדיהן הרב ישבעו לפחות לחם".⁵³ פרורי מידע אלו ואחרים, שמצטיירת מהם תמונה חלקית ביותר, מעלים בבהירות כי נשים עסקניות בכל רחבי הארץ נחלצו ליזום אגודות נשים - לא רק ביפו אלא גם בירושלים ובמושבות.⁵⁴

ב. סיוע למגורשים ולמגורשות

שני מיני גירושים נחתו על היישוב היהודי בארץ בשנות המלחמה: האחד, שנמנו עליו בכללותו כמה אלפי אנשים ונשים, החל בצעד אכזרי ביפו בשלהי דצמבר 1914. ממועד זה ואילך החלה המשטרה התורכית לגרש מהארץ לאלכסנדריה יהודים בעלי נתינות של ארצות אויב.⁵⁵ ידידה ורעה של שרה טהון, הסופר ואיש הציבור מרדכי בן הלל הכהן, לא חסך בדבריו כדי לשבח את פעלה וכינה אותה "האם הטובה של כל הגולים".⁵⁶ הכהן

47. ג' יפו, **חדשות הארץ** יח, 9 באוגוסט 1918.

48. מרדכי בן הלל הכהן, **חדשות הארץ**, 21 בינואר 1917, עמ' 458.

49. לדוגמה, חשבון קופת הלוואה של קופת הנשים, 15 בינואר 1917, אצ"מ, A.149/39.

50. מכתב מאת קופת הנשים אל הוועד המאוחד האמריקני ואל המשרד הארץ ישראלי, שניהם ביפו, 8 בנובמבר 1916, אצ"מ, A.148/39.

51. חשבון קופת הלוואה של אגודת הנשים, 15 בינואר 1915, אצ"מ, A.148/39; מכתב מאת מאיר דיזינגוף אל קופת הנשים ביפו, 30 באוקטובר 1916, אצ"מ, A.148/39.

52. דיזינגוף לקופת הנשים, שם.

53. שם.

54. קוצר, 1958, עמ' 63-64.

55. הכהן, תשמ"א, עמ' 47-54.

56. מ"כ לזכרה, הארץ, 29 במרץ 1920.

עימת את פעילותה היעילה בגירוש דצמבר 1914 אל מול חוסר האונים שאחז ב"גברים העסקנים [אשר] ידיהם על חלציהם".⁵⁷ לדבריו, למרות דאגתה לילדיה שלה היא נשארה על חוף הים עד אישון לילה, עד צאת האנייה האיטלקית שנשארה על סיפונה את המגורשים לעבר מצרים, ולאחר מכן פנתה טהון לטפל בילדים שהגירוש האכזרי הפרידם מהוריהם.⁵⁸ זרם הגירוש של נתיני האויב לא פסק כל החורף ההוא, וטהון "היתה רוח החיים בכל העבודה הציבורית הזאת".⁵⁹

הגירוש האחר התרחש יותר משלוש שנים אחר כך, באביב 1917, כאשר נצטוו יהודי תל אביב-יפו לעזוב את בתיהם ולחפש מקלט לעצמם בצפון הארץ.⁶⁰ גם בגירוש זה הפליאה טהון לעזור למגורשים, ואף על פי שילדה את בתה הצעירה אביבה יומיים לאחר שניתנה גזרת הגירוש, ערב חג הפסח בשנת 1917,⁶¹ היא כיוונה היישר ממיטתה את עבודת הסיוע לנשים המגורשות. בנה רפי, שניסה לאחר עשרות שנים לשחזר את דמותה של אמו, כתב: "היא עצה עצות, כותבת בעצמה לזכרון יעקב, מבקשת לסדר שם את הפליטים. כשנודע כי הדבר הוא בגדר הנמנע, היא מגשימה בפרטיות תכנית אחרת ע"ד [על דבר] העברת כולם ליבנאל [מושבה בגליל התחתון]".⁶²

אגודת הנשים שטהון עמדה בראשה הסתייעה גם בוועד ההגירה, שקם באביב 1917 וקיבל עליו לסייע לכל המגורשים.⁶³ היא השכילה להשיג עגלות ולפנות לאחת ממושבות הגליל את העזבות, בנות חסותה, למען "יכינו לכל אחת עשרה המשפחות קומונה אחת, כעין מטבח כללי, ויש לקוות שלא יחסר להן מן הדברים ההכרחיים".⁶⁴ בעת משבר זו שוב יצרו הנשים המעונות חיי קומונה, וקומונה זו שימשה אסטרטגיית הישרדות. כמה וכמה עסקניות ליוו את המגורשות למושבה ימה (יבניאל) בגליל התחתון, שבה חיו "באהלים קטנים של מחצלות, וגם האהלים האלה לא לכל משפחה לבדה, רק אהל קטן אחד לשתי משפחות, לפעמים לאחת עשרה נפש".⁶⁵ לאחר מכן, כאשר התיר השליט הצבאי

57. הכהן, מחייה בא"י, עלים, תרפ"ב, עמ' 6.

58. שם, עמ' 7.

59. שם.

60. אפרתי, 1991, עמ' 284-285.

61. שם.

62. טהון, תשנ"ו, עמ' 184. ציטוט מהארץ, שנה לזכרה של שרה טהון, 19 באפריל 1921. לתיאור תשע העגלות שארגנה אגודת הנשים ראו גם הכהן, תשמ"א-תשמ"ה, כרך ב, עמ' 575.

63. שם.

64. שם, עמ' 552; טהון, תשנ"ו, 183.

65. הכהן, תשמ"א-תשמ"ה, כרך ב, עמ' 609.

ג'מאל פחה את מעבר הגולים מהגליל לחיפה, סייעה להם 'אגודת הנשים' במעבר למגורים משופרים בחיפה.⁶⁶ פעילות ציבורית זו, שרק מעט ממנה תועד, משמשת סיפור מאלף של עצמאות נשית ותושייה, ואילו ידידה הנזכר לעיל של טהון, הסופר מרדכי בן הלל הכהן, הבחין כי תוך כדי ייזום דרכי סיוע גם עיצבה טהון דמות חדשה של פעילת ציבור: "בנפש הגב' טהון התמזגו בהרמוניה מצויינה העדינות של האשה וההיגיון הצלול של עסקן מנוסה".⁶⁷ גם כאן, כמו בפעילות סוציאלית של נשים במקומות אחרים, פתחה בפניהן העשייה החברתית את הספרה הציבורית והפכה את העבודה ההתנדבותית לקרש קפיצה לעמדות הנהגה ונראות.

ארגוני נשים במלחמה נגד הזנות, ירושלים 1918

כניסת הצבא הבריטי לירושלים בדצמבר 1917 סימנה את סיום המלחמה, אך לא את סיום המצוקה. העוני הנורא, השכול והיתמות לא מוגרו עם כניסת הצבא המנצח אלא להפך, הם נחשפו במלוא עצמתם: "ירושלים היתה רעבה ללחם, יתומים ויתומות התהלכו עזובים לגמרי בלי משען ומשעה".⁶⁸ הביטוי הקשה ביותר למצוקה שפקדה את עיר הקודש היה מכת הזנות.⁶⁹

בתופעת הזנות של נערות יהודיות בעיר הקודש לא היה משום חידוש,⁷⁰ אך היקפה הגיע לממדים שלא נודעו עד אז. לכניסת הצבא הבריטי לעיר היו ממדים יוצאי דופן (26,000 חיילים), והיא עוררה תשומת לב, תקווה וחרדה מרובה.⁷¹ השלטון הצבאי תיחם באמצעות חוקי עזר את השכונות היהודיות נחלת שבעה ובתי מילנר כאזורים המורשים לקיים בתי בושת.⁷² בקרב יהודי ירושלים, שעם תום הכיבוש מנו כ־26,000 נפש,⁷³ היו הרבה יותר מ־3,000 יתומים, כמחציתם נערות, שסבבו ללא כל תומך.⁷⁴ ההערכה היא שלמראה הגאות בדרישה

66. שם, עמ' 684.

67. מ"כ [מרדכי בן הלל הכהן], שרה טהון, **הארץ**, 29 במרץ 1920.

68. אסנת ג', אגדת נשים עבריות בירושלים, **חדשות מהארץ**, 29 בנובמבר 1918.

69. יעקובסון, 2006 על הזנות בחברה המוסלמית בעת זו בירושלים.

70. שילה, תשס"ב, עמ' 235.

71. לתיאור התופעה בהרחבה ראו שילה, תשס"ד, עמ' 176-177; גארדנר, 1965.

72. **חדשות מהארץ** ה', 1 באוגוסט 1918.

73. אפרתי, 1991, עמ' 345. בשנת 1914 מנו יהודי העיר 45,000 נפש.

74. בשנת 1917 היו בעיר 2,500 יתומים ואילו בשנת 1919 נספרו 3,000 יתומים מאב ואם ו־1,200 יתומים רק

מאם. ראו ש"ז ריבלין, היתומים בירושלים, **חדשות הארץ** מה, 20 בפברואר 1919.

ולמקרא תקנות השלטון הצבאי בדבר בתי הבושת, פנו כשליש מהיתומות למקצוע 'הוותיק בעולם'. ואולם אין נתונים מדויקים על מספר הזונות שפעלו בעיר הקודש ואף אין הערכה מדויקת כמה מהן היו יהודיות. בקרב הדוברים כולם הייתה הסכמה כללית כי מדובר בתופעה שהיקפה היה מאות נערות ונשים יהודיות.⁷⁵ מעל דפי העיתונות הירושלמית, שהחלה לחדש את פעילותה לאחר הכיבוש הבריטי, התפרסמו מאמרים שהתריעו על הזנות, דיווחו על הניסיונות לטפל בתופעה ואף ציינו כי המכה שפגעה בירושלים חריפה מזו שפגעה בערי הארץ האחרות.⁷⁶

תופעת הזנות בקרב נערות יהודיות הוכחשה נמרצות על ידי ועד העיר האשכנזי של ירושלים,⁷⁷ אך נידונה בוועד העיר הכללי.⁷⁸ השיח נסב על גינוי התופעה, חיפוש אשמים, התנערות מאחריות כלפיה והצעות למיניהן, כגון הרחקת בתי הבושת לשולי העיר, העגשת הנוגעים בדבר וגירושם מן הארץ. אל מצוקת הנערות, גורמיה ודרכי הטיפול בה לא הייתה כמעט כל הידרשות. כמה חודשים לאחר מכן הודו חברי ועד העיר כי "האמת ניתנת להיאמר שלא עשינו גדולות".⁷⁹ בניגוד גמור להתעלמות ממצוקת הצעירות הירושלמיות שבחרו בזנות כאסטרטגיה להישרדות, ובניגוד לאזלת היד בטיפול בבעיה שגילה ועד העיר, שכל חבריו היו גברים, החלה התארגנות נשית אפקטיבית.

אמיתה פינצ'ובר, רווקה ששימשה מנהלת בית הספר העברי לבנות בירושלים, התייחסה לשאלת הזנות בנאומה לקראת פתיחתו מחדש של בית ספרה: "הבטנה אל הרחוב ותראינה ותוכחנה מה היה בבנות ישראל בעירנו. איך ירדו ירידה מוסרית נוראה, למאות הן הנוזרות [פורשות] לבושת".⁸⁰ בלשון בוטה ובפומבי גילתה מנהלת בית הספר לבנות את קלונה של החברה הירושלמית, אך בו בזמן גם הציעה פתרון: רכישת השכלה ולימוד מלאכה המפרנסת את בעליה. בביטחון רב טענה כי הפרט אינו מסוגל להתמודד עם הבעיות הקשות הניצבות בפניו, ולפיכך יש "ליסד אגודת נשים כללית של כל הנשים העבריות בארץ ישראל להרמת המצב החומרי המוסרי והרוחני של בנות ישראל בארץ ישראל".⁸¹

75. יעקובסון, 2006.

76. ישראל סבא, מחיי ירושלים רשמים ומעשים, **חדשות הארץ**, ד' בתמוז תרע"ה, 13 ביוני 1918; ישראל סבא, מחיי ירושלים, **חדשות הארץ**, 5 בספטמבר 1918.

77. גץ, תשל"א, עמ' 17.

78. אסיפה כללית, ללא תאריך מדויק, יוני 1918, אע"י, J2/4000.

79. פרוטוקול אסיפה כללית, י"ב באב תרע"ח, אע"י, J2/4000.

80. הרצאת פתיחה של גב' פינצ'ובר מבית ספר לבנות א' אחרי כיבוש הארץ בידי האנגלים, אין תאריך, אצ"מ, J12/35.

81. שם.

פינצ'ובר הייתה משוכנעת שזנות היא מעין מגפה חברתית הניתנת לריפוי באמצעות עשייה של ארגוני נשים. אכן, גם לעיר הקודש הגיעה אוכלוסיית נשים וגברים מקרב אנשי 'היישוב החדש' והחל לחול בה שינוי בכל הנוגע לתפיסת יעדי האישה. העבריה החדשה נתפסה כמי שיוצאת מדל"ת אמותיה וכמי שמשמשת חלק אינטגרלי מהציבור ומהלאום. ואמנם 'אגודת הנשים' הירושלמית, שקמה באותה עת במקביל לאגודת הנשים התל אביבית, הציעה לספק עבודה לנערות שהידרדרו לזנות ולגאלן ממצוקתן. הגברות הירושלמיות האמינו בכוחן וביכולתן. ארגוני הנשים⁸² פתחו סדנאות למלאכה לנערות כדי להכשירן להתפרנס,⁸³ וכן עסקו בפעילות מגוונת נוספת – שיעורי ערב ליותר מאלף צעירים וצעירות,⁸⁴ חלוקת בגדים לילדים,⁸⁵ מפקד יתומים וטיפול בהם.⁸⁶ אגודת הנשים נעזרה בכספי ועד הצירים (Zionist Commission)⁸⁷ וכן בכספי הצלב האדום, שפתח סניף בעיר הקודש.⁸⁸

העשייה האינטנסיבית, שהתמקדה בטיפול בבעיית הזנות, מעידה כמאה עדים על תפיסת הנשים כי אפשר לשנות את גורל הצעירות באמצעות יצירת מקורות פרנסה ומתן השכלה וכי הזנות אינה תופעה בלתי הפיכה.⁸⁹ זו הייתה אף גישת הנציג האמריקני בוועד הצירים

-
82. עוד ארגוני נשים שהיו מעורבים בעשייה: אגודת נשים עבריות, עזרת נשים. ראו שילה, תשס"ד.
83. ארגוני הנשים הטילו על כל יתום חובה ללמוד, ראו ש"ז ריבלין, היתומים בירושלים, מחדשות הארץ מה, 20 בפברואר 1919.
84. מכתבים מירושלים, **הפועל הצעיר** י-יא, ט באייר תרע"ט; שיעורי ערב בירושלים, **חדשות מהארץ** יב, 1 ביולי 1919.
85. פרוטוקול אסיפת הוועד הפועל מיום ב חשון תרע"ט, אע"י, J2/4005; אספת ועדת חלוקת הבגדים, ז בחשון תרע"ט, אע"י, J2/4014.
86. גבאיות מטעם אגודת נשים ערכו את המחקר בכמה וכמה שכונות, ראו פרוטוקול אספת ועד הפועל מיום כ"ו בתמוז תרע"ח, אע"י, J2/4005; סיוע לבית היתומות וייגרטן, מכתב א' גורדון לוועד העיר ליהודי ירושלים, כ"ט באלול תרע"ח, אע"י, J2/4397; אגודת נשים עבריות בירושלים, **חדשות מהארץ** לד, כ"ח בכסלו תרע"ט.
87. ועד הצירים פתח את בית תפירה 'אחווה' בניסן תרע"ח, ראו בית תפירה אחווה, **חדשות מהארץ** לה, 28 ביולי 1918.
88. הצלב האדום האמריקני חנך את משרדיו בירושלים ב-4 ביולי 1918, ראו ועדת הצלב האדום האמריקני בארץ ישראל, **חדשות מהארץ** טו, 19 ביולי 1918.
89. המידע על עבודת נערות בסדנאות הוא מגוון, לדוגמה: פרוטוקול אסיפת הוועד הפועל של יהודי ירושלים, כ"ו בתמוז תרע"ט, אע"י, J2/4005; "בבית מלאכה לבנות ישראל: 196 נפש; בבית המלאכה של שרה טהון: 258 נפש". **חדשות מהארץ** לה, א באב תרע"ט: "אחווה" – בית תפירה מטעם ועד הצירים, בתחילה 180 נערות, עכשו 75. מכתב מבית המלאכה 'אחווה' לוועד הצירים, י"ג באדר א' תרע"ט, אצ"מ, L3/537: "ס"ה 140 נערות, מגיל 11 ועד גיל 17".

הרב דוד דה סולה פול,⁹⁰ אשר סייע לנשים ליישם את מדיניותן.⁹¹ הזנות נתפסה כאתגר שיש להתמודד עמו אגב שיתוף פעולה נשי המביא להעצמה נשית.⁹²

עוד מפעל ייחודי לטיפול בנערות שעסקו בזנות יזמה יהודייה אנגליה, הלן בנטוויץ', שהגיעה לארץ בעקבות בעלה נורמן בנטוויץ', בן למשפחה ציונית-אנגלית שסייע לממשל הצבאי בארץ ולאחר מכן היה ממונה על מערכת המשפט המנדטורית בה.⁹³ בנטוויץ' ביקשה למצוא ערוץ עזרה חדש שנתפס בעיניה כנושא כוח משיכה רב יותר – עבודה חקלאית.⁹⁴ היא הגתה זאת למראה ניסיונה החקלאי ותפיסתה כי השהות באוויר הצח הולמת יותר את מי שהתרגלו לעבודת חוצות. היא ארגנה קבוצת בנות שעבדה בגנות ונדעה בשם 'החלוצה הירושלמית'.⁹⁵ קשריה של הלן בנטוויץ' הוכחו כיעילים ביותר, והיא החלה במיזם החדש בסיוע ועד הצירים, השלטון הצבאי, הצלב האדום, בעל קרקע עלום בירושלים ובני משפחתה באנגליה.⁹⁶ על פי זיכרונותיה, הנערות הגיבו בהתלהבות, ובתוך זמן קצר מנתה קבוצת הנערות 60 עובדות ורבות נוספות ביקשו להצטרף: "כמעט כל יום השתרך תור ארוך של נערות מובטלות שבאו לבקר בשדה שמאחורי קולנוע ציון בבקשן עבודה. יכולתי בקלות להשיג עוד אדמה, אך לא היה לי כסף לשם תשלום שכר [...] למדתי לכבדן לנוכח רצונן העז לעבוד קשה למרות שקבלו שכר נמוך, עשרה שילינגים לשבוע, בזמן שהיה ביכולתן להרוויח סכום גבוה יותר אצל החיילים".⁹⁷

בגישה הנשית המוסדית אפשר לחוש בכאב ובאמפתיה למראה הנגע ובחיפוש אחר מגוון דרכי תיקון וריפוי. עשייה זו נבעה בראש ובראשונה מההערכה הבסיסית שגם זונות הן בנות אדם, ולכן הן זכאיות לטיפול ולעזרה. התלכדות הנשים וארגונין הביאה לא רק העצמה נשית אלא יצרה אף השפעה חוקית-פוליטית. הנשים הפעילו לחץ על קולונל

90. דוד דה סולה פול, נציג ועד הצירים מארצות הברית. אשתו תמר הייתה בתו של הרב חיים הירשזון, אשר נולד בארץ והתחנך בה, ועבר לארצות הברית בראשית המאה ה-20.

91. פרוטוקול ועדת ההגנה מפני פעולות המיסיון, ג בכסלו תר"פ, אע"ו, 2.12/4014.

92. ברדלי, 2000.

93. בנטוויץ' ובנטוויץ', 1965.

94. זיכרונותיה של הלן בנטוויץ', אצ"מ, A255/546, עמ' 22.

95. החלוצה הירושלמית, **חדשות מהארץ** נה, 21 באוגוסט 1919.

96. מכתב מהלן בנטוויץ' לאביה, 22 במרץ 1919, אצ"מ, A255/546. הלן פנתה גם ליהודי אנגליה לתרום למיזם שלה, ראו מכתבים מאנגליה, **חדשות מהארץ**, 3 באפריל 1919.

97. זיכרונותיה של הלן בנטוויץ', אצ"מ, A255/546, עמ' 38-39. על יחסו של סטורס לבעיית הזנות ראו גם שגב, 1999, עמ' 57.

סטורס, המושל הצבאי של ירושלים, לאסור כליל את קיום בתי הבושת בעיר.⁹⁸ על פי הערכת הרברט סמואל, הנציב העליון הראשון מטעם בריטניה בארץ ישראל, ארגוני הנשים הם שהביאו למיגור התופעה: "הודות לדרישה של האגודה לעזרה סוציאלית, המורכבת בעיקר מנשים שמעורבות בעבודה סוציאלית, הוחלט למגר את השיטה [של פתיחת בתי בושת ברשות]"⁹⁹. בספטמבר 1919, לאחר שהגייסות הבריטיים כבר לא חנו בעיר, הטיל סטורס איסור על קיומם של בתי בושת בירושלים, וכך קטן עד מאוד הביקוש לזנות.¹⁰⁰

פרשת 'מגפת הזנות' בעיר הקודש הייתה עליית מדרגה בכל הקשור לפעילות הנשית. לראשונה התקבצו נשים יהודיות בארץ ישראל¹⁰¹ כדי לטפל באחיותיהן שהידרדרו למה שנתפס כשפל המדרגה הנשית. הן יזמו מגוון פעולות, השכילו להשיג תקציבים מהממסד והשפיעו על גורמי החקיקה. עשייתן נבעה מתפיסה אזרחית חדשה: זנות מוגדרת כ"הכחשת אנושיותה של האישה"¹⁰². אכן, כל אדם זכאי לחיי כבוד וחירות, והצלת הזונה מגורלה משמעה השוואתה לכל אדם. אמיתה פינצ'ובר, מנהלת בית הספר העברי לבנות, הגדירה בבירור את המטרות החינוכיות של אגודת הנשים: "הכנת הנערות לחיי משפחה, לחיי קהילה ולחיי האומה"¹⁰³.

98. זיכרונותיה של הלן בנטוויץ, אצ"מ A225/470, עמ' 22. על הצהרות ארגון הנשים הבינלאומי (International

Woman Suffrage Alliance) כנגד זנות חוקית ופעילות לשינוי החוק, ראו: *International Women Suffrage News*, Vol. 14, No. 9, July 1920, p. 149.

99. תרגום שלי. מכתב מהרברט סמואל למוגראס, 1 במאי 1925, אמ"י, ארכיון הרברט סמואל, פ-649/12.

100. **דואר היום**, 6 בספטמבר 1919: "בימים אלה יצאה פקודה מאת הממשלה האוסרת את מציאת בתי הבושת בירושלים [...] עכשו תנוקה כל העיר מהכתם הזה. לפי הפקודה לא תשאר אף רגל בסוף השבוע הזה". וכן: בנטוויץ ובנטוויץ, 1965, עמ' 51; סטורס, תרצ"ח, עמ' 687-688. "יש על הנגע המתפשט, הארץ, 29 בינואר 1928: "בימי ממשלת סטורס בירושלים, בשעה שבערים אחרות בארץ היתה הזנות מותרת לגמרי, היינו עדים למלחמה מוצלחת בכל גילוייה ובכל התחלה של נגע זה בירושלים". תודתי מסורה לד"ר יגאל שפי על הבהרת המידע בנדון.

101. על בעיית הזנות בחיפה ראו חיפה, **חדשות מהארץ**, 11 באפריל 1919.

102. מקינון, 1996, עמ' 222.

103. דיווח על בית הספר 1915 (התרגום מגרמנית שלי), *Bericht über die Mädchenschule in Jerusalem*, אצ"מ, S2/312.

ניסיון התנדבות לגדוד העברי

רחל ינאית
בבואה לארץ, 1908

שנות המלחמה היו כר ליוזמה חדשנית נוספת – ניסיון של צעירות ארץ ישראליות להתגייס לצבא הבריטי. ניסיון זה, שלא צלח, היה החידוש המהפכני מכולם. המנהיגה הבולטת של המתנדבות הייתה רחל ינאית, אגרונומית סוציאליסטית שעלתה ארצה בשנת 1908 כחברת מפלגת 'פועלי ציון' ועסקה בצורכי ציבור והוראה. ינאית הייתה חברה בוועד המתנדבים לגדודים העבריים, והוא מנה מלבדה עוד שישה חברים.¹⁰⁴

יוזמת הצעירים הארץ-ישראלים להתנדב לצבא הבריטי ולהשתתף בכיבוש צפון הארץ זכתה להתלהבותה המידית של ינאית. ההתנדבות לצבא הבריטי נתפסה בעיניה אקט רב-חשיבות: "להשתתף במלחמת

השחרור של ארץ אבותינו, אשר נכונה עפ"י הדקלרציה של בלפור,¹⁰⁵ לשוב ולהיות לארץ עתידנו".¹⁰⁶ את כיבוש הארץ על ידי הבריטים כינתה "מומנט היסטורי",¹⁰⁷ והוא נתפס בעיניה, כמו בעיני רבים מיהודי ארץ ישראל ויהודי העולם, כמשאת נפש, חזון משיחי מתממש.

התנדבות בני היישוב לגדודים העבריים לא נתפסה רק כשותפות בצעד היסטורי אלא גם כהזדמנות חד-פעמית "ליצור את הגרעין של המיליציה העברית העתידה להסתדר לשם הגנת הארץ אחרי הכבשה".¹⁰⁸ המיליציה העברית לא הייתה רק אמצעי חיוני להבטחת הכיבוש הבריטי ולהבטחת ההגנה על היישוב היהודי בארץ, אלא לביטוי האולטימטיבי של המהפכה החברתית הציונית, שהבטיחה כי העם היהודי יהיה עם חופשי בארצו. הכמיהה להשתתף בכיבוש הארץ הייתה עזה ביותר, עזה כמוות, והיא בוטאה מפורשות בדברי תודתה של ינאית על הרשות שניתנה לגברים להתגייס לגדוד: "אנו מאושרים כי נתת לנו את האפשרות **להלחם ולמות** בעד שחרור ארץ אבותינו".¹⁰⁹

104. בן-ששון, 1964, מול עמ' 498.

105. הצהרה מטעם ממשלת בריטניה שניתנה ב-2 בנובמבר 1917 בדבר ההכרה בארץ ישראל כבית הלאומי של העם היהודי.

106. מכתב רחל ינאית לגנרל אלנבי, פברואר 1918, אמ"י, ארכיון ינאית, פ-2061/36.

107. דברי ינאית באסיפה המכוננת הראשונה, י"ח בטבת תרע"ח, עמ' ל, אצ"מ, 1/6313.

108. רחל ינאית בן צבי אל גנרל אלנבי, פברואר 1918, אמ"י, ארכיון ינאית, פ-2061/36.

109. מכתב בכתב ידה של ינאית לאלנבי, ללא תאריך (בתרגום המכתב לאנגלית צוין התאריך 21 ביוני 1918).

אמ"י, ארכיון ינאית, פ-2061/35. ההדגשה שלי. על הסגידה למוות ראו גופר, תשס"ט, עמ' 268.

למקרא דברים אלו כמעט מובנת מאליה בקשתן של פועלות נועזות כי גם נשים תחילנה. משאת נפשה של ינאית ויתר חברותיה בוועדי המתנדבות¹¹⁰ הייתה כי גם חיילות תשתתפנה בלחימה: "לשתף גם אותנו המתנדבות העבריות במלחמת שחרורה של ארצנו".¹¹¹ ליוזמת המתנדבות הארץ ישראליות היה תקדים בכמה צבאות במלחמת העולם הראשונה; גיוס נשים היה לחלק אינטגרלי מהמאמץ המלחמתי.¹¹²

חברות ועד המתנדבים לא ביססו את תביעתן על סמך עיקרון חוקי אלא על סמך תקדים – שותפותן של נשות היישוב במפעל בניין הארץ: "הלכנו יד ביד עם חברינו באת ובמעדר, בהוראה ובחיי הציבור במשך שנים רבות נשאנו את העמל והצער, הכרוכים בחיי התיישבות בארץ שממה. העבודה והיצירה משותפות לנו ולחברינו [...] גם את רעיון ההתנדבות יצרנו וטפחנו יחד".¹¹³ המתנדבות העלו על נס את תרומתן להחייאת הארץ, לעבודת התיישבות ולעבודת השמירה.¹¹⁴ על פי תפיסתן, עשייתן בעבר היא המקנה להן את הזכות להתגייס.¹¹⁵

בטיטוט מכתב שבו ניסחו ינאית וחברותיה בוועד המתנדבות את הגיגיהן בשנת 1918 נוסף עוד נימוק להצדקת תביעתן לגיוס: "אין אנו יכולות להסכים אפילו לרגע אחד שאנו נבדל מחברינו. כמונו כמוהם".¹¹⁶ הנימה העולה ממשפט זה מצביע על תחושת שוויון ועל הצורך הנפשי של החלוצות להמשיך ולפעול בחזית אחת עם חבריהן. הגברים שהתקבלה בקשתם להתנדב לצבא הבריטי גיבו את הנערות ונימקו את דבריהם בלשון דומה: "אנחנו רגילים לעבוד עמהן שכם בשכם בכל עבודותינו ויחד עמהן יצרנו גם את מחשבת ההתנדבות".¹¹⁷ תחושת השותפות במפעל בניין הארץ של המתנדבים והמתנדבות, שנימנו ברובם על המגזר הפועלי, הייתה הנימוק המרכזי במסכת הבקשות להתנדב לצבא.

זאת ועוד, ינאית הציעה לראות דגם חיקוי בנשים שהתגייסו באנגליה ובאמריקה. בפנייתה לגנרל אלנבי, שעמד בראש הצבא הבריטי שכבש את ארץ ישראל, היא נימקה את בקשתה

110. מהתכתובת שהשתמרה באמ"י עולה כי ועדי מתנדבות היו ביפו ובירושלים. אמ"י, ארכיון ינאית, פ-2061/35.

111. ועד המתנדבות אל המפקד אלנבי, ז' באב תרע"ח (17 ביולי 1918), אמ"י, ארכיון ינאית, פ-2061/35.

112. על השתתפות נשים בצבאות העולם במלחמת העולם הראשונה ראו גרייזל, 2002; חזן, תשע"ג, עמ' 22.

113. מכתב ועד המתנדבות לאלנבי, 9 ביולי 1918, אמ"י, ארכיון ינאית, פ-2061/36.

114. מכתב בכתב יד, כנראה מ'23 ביולי 1918, אמ"י, ארכיון ינאית, פ-2061/35.

115. גופר, תשס"ט, עמ' 264-270.

116. מכתב בכתב יד, כנראה מ'23 ביולי 1918, אמ"י, ארכיון ינאית, פ-2061/35.

117. מכתב ועד המתנדבים לגנרל אלנבי, כנראה מ'21 ביוני 1918, אמ"י, ארכיון ינאית, פ-2061/35.

להיעתר לבקשת המתנדבות במילים אלו: "איך נוכל לשאת את הדבר"¹¹⁸ בה בשעה שבנות אנגליה ואמריקה מסכנות את עצמן בדרך הארוכה ובאות הנה להגיש את עזרתן?¹¹⁹ ינאית לא נדרשה רק לזכות הנשים להיות לוחמות אקטיביסטיות אלא גם לזכותן להקריב עצמן על מזבח האומה. ראוי לציין כי נימוקים אלו: תרומת נשים למפעל ההתיישבות, שותפותן בעשייה עם הגברים, תחושת שוויון ורצון להידמות לנשים המשוחררות ברחבי העולם, עלו שנה אחר כך מפי הסופר ג'סטיות העבריות במאבק היישובי על זכות הבחירה שהחל בעת ההיא.¹²⁰

קריאה מדוקדקת של מכתבי חברות ועד המתנדבות, הן טיוטות בכתב יד בעברית הן התרגום המהוקצע לאנגלית, מבהירים כי הן היו מודעות לכך שמקומן בצבא נקבע באופן חד-משמעי להיות בעזרת הנשים. בכל מכתביהן הן חוזרות ומפרטות את התפקידים שביכולתן למלא במסגרת "פלוגה צבאית מיוחדת של נשים עבריות" (Jewish Women Military Unit).¹²¹ התפקידים שהן הציעו היו מקצועות נשיים מובהקים: "מגן דוד אדום עם כל התפקידים הקשורים בו. אנו רוצות לטפל בפצוע למן הרגע שנפצע ועד הבריאו והיותו מוכן לשוב לחזית".¹²² הן ביקשו להיות אחיות רחמניות בשדה הקרב, בבתי חולים נודדים ובבתי חולים רגילים וכן בהובלת פצועים מהחזית לעורף.¹²³ הן הציעו עוד תחומי פעילות: עבודה משרדית במשרדי הגדודים העבריים, בעיקר בתקשורת; עבודה באספקת מזון לחיילים ועבודות עזר כתפירה וכיוצא באלה.¹²⁴ הייתה להן גם הצעה מקורית: גידול ירקות בעבור חיילי הצבא הבריטי.¹²⁵ הן הצהירו כי לפעולות אלו הן תוכלנה לגייס במהרה מאתיים מתנדבות נוספות.

האומנם השלימו הצעירות העבריות עם העובדה שאף אם תתגייסנה תישארנה בעזרת הנשים ולא תוכלנה לשאת נשק ולהילחם? ממכתב שהשתמר בנוסחו הראשון בטייטה

118. אי'היענות לבקשת הגיוס.

119. מכתב ועד המתנדבות אל אלנבי, ז' באב תרע"ח (16 ביולי 1918), אמ"י, ארכיון ינאית, פ-2061/35; מכתב ועד המתנדבות לאלנבי, י"ב באב תרע"ח (21 ביולי 1918), אמ"י, ארכיון ינאית, פ-2061/35.

120. שילה, תשע"ג.

121. מכתב ועד המתנדבות אל הגנרל אלנבי, 9 ביולי 1918, אמ"י, ארכיון ינאית פ-2061/36. מכתב זה מציין בכתב יד ובנוסח זהה המודפס במסגרת כתיבה.

122. ש.מ.

123. על המערך הרפואי בארץ ישראל בשנות מלחמת העולם הראשונה ראו הורוויץ, 1997, עמ' 43-45; חזן, תשע"ג, עמ' 454.

124. מכתב ועד המתנדבות אל הגנרל אלנבי, 9 ביולי 1918, אמ"י, ארכיון ינאית פ-2061/36. ההדגשות שלי.

125. מכתב ועד המתנדבות אל גנרל אלנבי, 30 ביולי 1918. אמ"י, ארכיון ינאית, פ-2061/35. מכתב זה השתמר בנוסחו האנגלי בלבד.

רשומה בכתב יד, מכתב שלא תורגם לאנגלית וככל הנראה גם לא שוגר, עולה כי כמיהתן הכמוסה הייתה לשרת כגברים, וכי כמיהה זו לא פסקה אך היא נחנקה באֶבֶה: "האידיאל שלנו – עבודה מקיפה ומלאה: שאיפתנו – לעבוד עם חברנו ועל ידם ולשאת בכל החובות שנושאים הם. ולזאת: אנו נושאות את נפשנו גם אל הנשק".¹²⁶ המתנדבות העקשניות הותירו את רישומן על גנרל אלנבי, שבפגישתו לאחר זמן עם ינאית הודה: "מה מוזרה היית בעיני, בעולם הגדול שאף אז כל חייל לחזור הביתה, ובארץ הקטנה הזאת התלהבו אפילו הבחורות לצאת לחזית. דומני שהייתן הנשים הראשונות בעולם שחפצו ללכת לחזית כחיילים קרביים".¹²⁷

לא רק היעד הכמוס לשאת נשק ולהילחם לא הושג; יזמת הנשים הארץ-ישראליות להתנדב ולשרת בעזרת הנשים אף היא לא נענתה ומאמצי חברות ועד המתנדבות עלו בתוהו.¹²⁸ ממאות הנשים היהודיות בארץ ישראל שהיו מוכנות לתת כתף לצבא הבריטי, ככל הנראה התקבלו לשירות רק שש אחיות.¹²⁹ הניסיון לחזור למעוז הגבריות – למערכת הצבא – נכשל.

האומנם זירה להעצמה נשית?

כיוון הזרקור לעבר העשייה האינטנסיבית של נשות היישוב בשנות מלחמת העולם הראשונה מעלה את השאלות: האומנם פעולות אלו מצביעות על פיתוח מודעות שוויונית? האם הפעילות שנסקרה כאן מעידה על שדרוג שיטות העבודה הנשיות והוספת ממד פוליטי למאפייניהן?

חוקרי תולדות העבודה הסוציאלית מציינים כי עבודת ההתנדבות, שנתפסה כהולמת כל כך את הפעילות 'האלטרואיסטית' הנשית, אפשרה לנשים לאמץ תחושת עצמיות ומודעות

126. מכתב מאת ועד המתנדבות אל הגנרל אלנבי, 23 ביולי 1918, אמ"י, ארכיון ינאית, פ-2061/35.
 127. ינאית, ההתנדבות, שם. נוסח דומה מובא גם ברשימה בכתב ידה של ינאית באמ"י, ארכיון ינאית, פ-2061/35, הערה 90; חזן, תשע"ג, עמ' 448. עד כה לא העלו דבר ניסיונותי לאתר חומר בריטי בנידון, הן במוזאון האימפריאלי הבריטי (British Imperial Museum) הן בארכיון הבריטי הלאומי (National Archives).
 128. חזן, תשע"ג, עמ' 440-441, 450.
 129. במכתב לד"ר אדר מוועד הצירים מאת המפקדה הצבאית הראשית, 20 באוקטובר 1918, מציעים שלטונות הצבא לקבל 18 אחיות מוסמכות בעלות שלוש שנות ניסיון. במכתב מאת המפקדה הצבאית לדוד אדר, 13 בנובמבר 1918, מודיעים על הסכמה לקבל שש אחיות, אמ"י, ארכיון ינאית, פ-2061/35; הורוויץ, 1997, עמ' 43-45.

מגדרית ואף רכישת תכונות הנהגה.¹³⁰ מחד גיסא קיבעה הפעילות ההתנדבותית את התכונות הנשיות המסורתיות של עזרה לזולת ומתן לאחר, אך מאידך גיסא היא עיצבה דמות נשית בעלת עצמה והכרה עצמית. תנועת 'המועדונים', אשר שדרגה את ההתארגנות הנשית בארצות הברית והביאה לפריחת ארגוני נשים בכלל ונשים יהודיות בפרט, הבטיחה את ההגדרה מחדש של המתחם הנשי: ענייני הבית לא נותרו רק בזירה הפרטית אלא היו לחלק מסדר היום הציבורי.¹³¹ תפיסת האישה הפסיבית, "נעלמת המאפשרת את חיי הגברים",¹³² הומרה בתפיסה אקטיבית של נשים בעלות יוזמה ועצמאות.¹³³ עבודה פילנטרופית ובעקבותיה עבודה סוציאלית היו מסלולים שהובילו נשים לספרה הציבורית ולעיסוקים מספקים אחרים.¹³⁴

מבט לעבר בתי התבשיל של דרייפוס מאשר כי גם ביישוב הישן התרחש שינוי. דרייפוס הייתה אחראית לכל היבטי העבודה של בתי התבשיל, כולל תחום שנשים הודרו ממנו בדרך כלל – אחריות לכספים ולהשגתם.¹³⁵ ככל הידוע לי הייתה דרייפוס האישה הראשונה שנסעה בשליחות הממסד הירושלמי לגיוס כסף מעבר לים; היא הגדירה מחדש את תחומי עבודת האישה והעמידה עצמה בעמדת מפתח בזירה הציבורית. ואולם היא לא פילסה דרך חדשה בעבור נשות היישוב הישן; עשייתה נותרה ייחודית ויוצאת דופן.

לעומת זאת בחינת פעולותיהן של אגודות הנשים בקרב היישוב החדש מעלה היבטים שונים: פעילותן ששורטטה לעיל לא הייתה פעילות של יחידות אלא של חבורות. שרה טהון עמדה בראש קבוצת נשים. אומנם היא ניצלה את היכרותה האישית עם הנהגת היישוב והשיגה לנתמכות הטבות מיוחדות, אך פניוניה להנהגה לא נעשו מתוך עמדת נחיתות אלא מתוך הכרה במעמדה ובמעמד חברותיה. מצד הנוקקות נצפתה אסטרטגיה חדשה: הן ציפו שהסיוע שיינתן להן יהיה בחזקת הלואה ולא צדקה, והן כוננו קומונה של נצרכות ובני משפחותיהן על מנת להתחזק ולהיטיב להתגונן מפני פגעי המלחמה.

כידוע, כינון קומונות היה תופעה רווחת גם בקרב פועלות העלייה השנייה ופועליה. ערב המלחמה, ובעיקר במהלכה, עקב היסוסי הפועלים לצרף חברות לקבוצותיהם,¹³⁶ יזמו פועלות

130. טול, 1989, עמ' 17.

131. שם, עמ' 15.

132. ונגר, 1989-1990, עמ' 16.

133. שם, עמ' 24.

134. לורנץ, 1994, עמ' 48.

135. ונגר, 1989-1990, עמ' 21.

136. היסוסיים שנבעו מהחשש כי ערכה הכלכלי של עבודת הפועלת נופל מזה של הפועל.

שרה אהרנסון (1890-1917)
ניהלה תא ריגול והוכיחה אומץ
מול התורכים

העלייה השנייה קומונות המורכבות על טהרת המין הנשי, והן עסקו בגידול ירקות בקבלנות. יוזמה זו זכתה בשנות המלחמה לפופולריות כאמצעי יעיל במאבק בחוסר עבודה.¹³⁷ לדוגמה, בספטמבר 1914 פנתה אל ועד פתח תקווה רחל ינאית, שזה עתה שבה לארץ ישראל מלימודי אגרונומיה בצרפת, וביקשה ממנו להעמיד לרשות קבוצת נערות מגרש שישמש לגידול ירקות.¹³⁸ ועד המושבה נעתר, ובתמיכת המשרד הארץ-ישראלי ומוסדות אחרים התממש הרעיון. זו הייתה אולי סנונית ראשונה להיווצרות קבוצות נשים המגדלות ירקות. קומונות אלו לא היו רק אמצעי להישרדות בשנות המלחמה הקשות אלא גם קרקע פורייה לצמיחת מנהיגות נשית פועלית.¹³⁹

פועלות העלייה השנייה עסקו גם בהתארגנות מקצועית-תנועתית; מפגשים ראשונים של נציגותיהן נערכו לפני המלחמה ונמשכו גם בשנות המצוקה.¹⁴⁰ להתארגנותן נלוותה נימת התנצלות; הן חשו צורך עמוק להתכנס ולדון בבעיות המיוחדות להן, אך חששו שיזמתן תתפרש בעיני הפועלים כפגיעה בציבור בכללותו. הן הקפידו להדגיש כי מטרתן אינה להיבדל אלא לאפשר את העצמת תרומתן לבניין הלאום.¹⁴¹ בארץ ישראל החלה לצמוח מנהיגות נשית – שרה טהון מקרב החוגים האזרחיים, רחל ינאית בקרב הפועלים ואילו שרה אהרנסון בני"ל, התא המחתרתית. מותה ההרואי של אהרנסון תרם ללא ספק למיתוס המתהווה של האישה העבריייה ושימש דוגמה לגבורה נשית. אומנם קבוצת ניל"י עוררה התנגדות רבתי בשל הסכנות שהמיטה על היישוב לאחר שנחשפה וסיפור גבורתה הושהה,¹⁴² אך מעשיה של שרה אהרנסון היו דוגמה חד-פעמית לנועזות נשית.

137. על קבוצות של פועלות בשנות המלחמה בפתח תקווה, בכינרת, במרחביה, בטבריה, במטולה, בתל אביב, בירושלים, בשרונה ובפרייה ראו מרקוס, תשס"א, עמ' 29-38.

138. פרוטוקול ישיבת ועד פתח תקווה, אור לכ"ה באלול תרע"ד, ארכיון פתח תקווה, 26.2.

139. מרקוס, תשס"א, עמ' 45.

140. מרגלית-שטרן, תשס"ו, עמ' 50-58.

141. שם, עמ' 51.

142. מלמן, תשס"ב, עמ' 417.

סיכום

מלחמת העולם הראשונה העצימה תהליך הדרגתי של עיצוב מחדש של זהות האישה¹⁴³ והצמיחה לראשונה את דמות העברייה הגיבורה. היחלצותן של נשים לסייע לנזקקים ולנזקקות הייתה זרז ראשון במעלה לצמיחת מודעותן העצמית ולהתעוררות תחושתן בדבר הצורך הפנימי שלהן להטביע את חותמן על החברה – למען החברה. מודעות זו בדבר יכולת עשייתן הייתה מתועלת כולה להבטחת עשייתן במפעל הגדול של בניין הארץ, והשתלבותן בעבודה הציבורית בנתה את זהותן החדשה. שלומית פלאום, הגנת הנודדת שהגיעה ארצה בעשור של העלייה השנייה, כתבה באוטוביוגרפיה שלה על הסיפוק הרב ששאבה מעבודתה הפילנטרופית ב'אגודת הנשים' בשנות המלחמה. פעולות האגודה היו בעבורה: "קן האורה הראשונה, שהגיהה את חשכת חיינו והצילה את שארית הפליטה של ישובנו, ששימש לאחר מכן יסוד לבניין עתידנו".¹⁴⁴

המקרה של נשות היישוב היהודי בארץ ישראל בשנות מלחמת העולם הראשונה מאשש את ההערכה כי תקופת המלחמה הייתה זירה להעצמת נשים. עם זאת, בחינת התנהלותן מעידה כי העצמתן נותבה בראש ובראשונה לעבר זכותן להשתתף בבניין הלאום ולא כאמצעי לביסוס מעמדן המגדירי-חברתי. בהתאם לכך הועלם מהנרטיב ההיסטורי סיפור עשייתן, להוציא סיפורה של שרה אהרנסון.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

אויערבר, תשמ"ז	נ' אויערברך (עורך), מהלברשטט עד פתח תקוה: זכרונות הרב משה אויערברך , ירושלים תשמ"ז.
אליאב, 1978	מ' אליאב, ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט: 1777-1917 , ירושלים 1978.
אמ"ו	ארכיון מדינת ישראל, ירושלים.
אמת"ו	הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים.
אע"ו	ארכיון עיריית ירושלים, ירושלים.
אפרתי, 1991	נ' אפרתי, ממשבר לתקווה: היישוב היהודי בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה , ירושלים 1991.

143. יעקובסון, 2006, עמ' 35.

144. גוברין, תשס"ה, עמ' 84.

- אצ"מ
בן-יהודה, תשל"ל
בן-ששון, 1964
- הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.
ב' בן-יהודה, **ספורה של הגימנסיה 'הרצליה'**, תל אביב תשל"ל.
ח"ה בן-ששון, "הגדודים", ב"צ דינור (עורך), **ספר תולדות
ההגנה**, כרך א, חלק שני, תל אביב 1964.
- בנטוויץ' ובנטוויץ', 1965
ברדלי, 2000
ברטל, תשל"ז
גארדנר, 1965
גוברין, תשס"ה
גופר, תשס"ט
גץ, תשל"א
גראייבסקי,
תרפ"ט-תרצ"ב
גרייזל, 2002
הורוויץ, 1997
- N. Bentwich and H. Bentwich, *Mandate Memoirs, 1918–1948*, New York 1965.
P. Bardley, *Prostitution, Prevention and Reform in England, 1860–1914*, London-New York 2000.
י' ברטל, "ישוב ישן וישוב חדש" - הדימוי והמציאות", **קתדרה** 2 (תשל"ז), עמ' 3-19.
B. Gardner, *Allenby*, London 1965.
נ' גוברין, **נוסעת אלמונית: שלומית פלאום, חיים ויצירה**, ירושלים תשס"ה.
ג' גופר, "האשה הציונית" - הבנית הנשיות בתקופת הראשית של תנועת העבודה 1903-1923, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשס"ט.
מ' גץ (עורך), **לשעה ולדורות: אוסף כרוזים ומודעות בענין דת ודין**, ירושלים תשל"א.
פ' גראייבסקי, **בנות ציון וירושלים**, א-י, ירושלים תרפ"ט-תרצ"ב.
S. R. Grayzel, *Women and the First World War*, London 2002.
ב' הורוויץ, "כל העם חזית": השירות הרפואי הצבאי בארץ ישראל מראשיתו ועד מלחמת העצמאות, 1911-1947, ירושלים 1997.
מ' הכהן, **מלחמת העמים (יומן)**, ירושלים תשמ"א-תשמ"ה.
S. Walby, *Patriarchy at Work: Patriarchal and Capitalist Relations in Employment*, Cambridge 1986.
B. S. Wenger, "Jewish Women and Voluntarism: Beyond the Myth of Enablers", *American Jewish History*, 79/1 (1989-1990), pp. 16-36.
ש"ז זוננפלד, **האיש על החומה: תולדות מר"ח הגרי"ח זוננפלד**, כרך ג, ירושלים 1971.
א' זמורה, **נשים עבריות ציוניות**, ירושלים 2002.

- חזן, תשע"ג
מ' חזן, "לחימה עקרה: מאבק הנשים להתגייס לגדוד העברי' ב'1918", **עיונים בתקומת ישראל** 22 (תשע"ג), עמ' 423-458.
- טהון, תשנ"ו
ר' טהון, **המאבק לשוויון זכויות האישה: סיפור חייה של שרה טהון**, תל אביב תשנ"ו.
- טול, 1980
W. Toll, "A Quiet Revolution: Jewish Women's Clubs and the Widening Sphere, 1870-1920", *American Jewish Archives*, Vol. 41-42, (1989), pp. 7-26.
- ילין, תרע"ו
י"י ילין (עורך), **לפי שעה**, ירושלים תרע"ו.
- יעקובסון, 2006
A. Jacobson, *From Empire to Empire: Jerusalem in the Transition between Ottoman and British rule, 1912-1920*, Doctoral Dissertation, Chicago 2006.
- לורנץ, 1994
W. Lorenz, *Social Work in a Changing Europe*, London and New York 1994.
- מלמן, 1998
B. Melman, "Introduction", in: B. Melman (ed.), *Borderlines, Gender and Identities in War and Peace 1870-1930*, New York 1998.
- מלמן, תשס"ב
א' מלמן, "מותה של סוכנת: מגדר, זיכרון והנצחה", מ' שילה, ר' קרק וג' חזן רוקם (עורכות), **העבריות החדשות, נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר**, ירושלים תשס"ב, עמ' 413-433.
- מנספילד, ללא תאריך
י' מנספילד, **משפחת דרייפוס מאנדינגן**, חמ"ד ללא תאריך.
- מקינן, 1996
C. A. Mackinnon, "Prostitution and Civil Rights", D. Kelly Weisberg (ed.), *Applications of Feminist Legal Theory to Women's Lives, Sex, Violence, Work and Reproduction*, Philadelphia 1996, pp. 222-236.
- מרקוס, תשס"א
א' מרקוס, **קולקטיביות של פועלות כדרך להשגת שוויון בחברה היישובית 1911-1931**, עבודת דוקטורט, רמת גן תשס"א.
- מרגלית-שטרן, תשס"ו
ב' מרגלית-שטרן, **גאולה בכבלים, תנועת הפועלות הארץ ישראלית 1920-1939**, ירושלים תשס"ו.
- עלים, תרפ"ב
[אין עורך], **עלים: קבץ של דברי ספרות לזכרה של שרה טהון**, תל אביב תרפ"ב.
- סטורס, תרצ"ח
ר' סטורס, **זיכרונות**, כרך ג, תל אביב תרצ"ח.

- קוצר, 1958 א' קוצר (עורך), **ספר היובל באר יעקב תרס"ח-תשי"ח**, תל אביב 1957-1958.
- רובינשטיין, 1990 ש' רובינשטיין, **משבר ותמורה: פתח תקוה בתקופת המעבר מהשלטון התורכי לבריטי**, כרך ב, ירושלים 1990.
- רופין, 1965 א' רופין, **פרקי חיי: ראשית עבודתי בארץ**, תל אביב 1965.
- שגב, 1999 ת' שגב, **ימי הכלניות: ארץ ישראל בתקופת המנדט**, ירושלים 1999.
- שילה, תשס"ב מ' שילה, **נסיכה או שבויה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840-1914**, חיפה תשס"ב.
- שילה, 2003 מ' שילה, **הקול הנשי הירושלמי: כתבי למדניות מן המאה התשע-עשרה**, ירושלים 2003.
- שילה, תשס"ד מ' שילה, "זנותן של בנות ירושלים במוצאי מלחמת העולם הראשונה: מבט גברי ומבט נשי", **ירושלים וארץ ישראל 1** (תשס"ד), עמ' 173-197.
- שילה, תשע"ג מ' שילה, **המאבק על הקול: נשות היישוב וזכות הבחירה 1917-1926**, ירושלים תשע"ג.
- שילה, 2013 מ' שילה, "נשים, מגדר ותולדות היישוב היהודי בארץ: הישגים ויעדים", **קתדרה 150** (תשע"ד), עמ' 121-154.
- שמלץ, 1991 ע' שמלץ, "התמעטות אוכלוסיית ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה", מ' אליאב (עורך), **במצור ובמצוק, ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה**, ירושלים 1991, עמ' 17-47.